

46. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 209. BM II/5-e alosztály, Budapest, 1960. szeptember 19.
47. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 199. BM II/3-B alosztály, 1960. június 28. („Kronikás”: Ignóus Pál.)
48. Rezek Román (1916–1986) bencés szerzetes.
49. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 197. INFORMÁCIÓS JELENTÉS. Párizs, 1960. február 9.
50. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 174. FELJEGYZÉS.
51. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 BM III/I-1-B alosztály, 174. KIVONAT „UGRON GÁBOR” ANGLIAI ÚTI BESZÁMOLÓJÁBÓL. Budapest, 1967. május 11.
52. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 208. FELJEGYZÉS. Budapest, 1967. december 6.
53. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 BM III/I-1-B alosztály, 174. KIVONAT „UGRON GÁBOR” ANGLIAI ÚTI BESZÁMOLÓJÁBÓL. Budapest, 1967. május 11.
54. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/7 179.
55. ÁBTL K-812 BM II/5-B alosztály. FELJEGYZÉS. 1960. március 8.
56. ÁBTL 3.2.5. O-11803/18 125. II/5-a alosztály, Budapest, 1961. március 31.
57. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 44. London, 1958. május 14.
58. ÁBTL 3.2.5. O-8-002/9 178–179.
59. A *The New Hungarian Quarterly* 1960 és 1993 között jelent meg, Boldizsár Iván író szerkesztésében. Negyedévente angol nyelven adták ki, elsősorban kulturális tárgyú, kisebb mértékben külpolitikai propagandacikkeket tett közzé.
60. ÁBTL 3.2.5. O-8-049 II. 300.
61. Czigány Lóránt: HOMO POLITICUS. In: Szabó Zoltán: TEREPFELVERÉS. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1987.
62. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 45/78/10/115/1984. június 13.
63. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 45/78/10/185/1984. szeptember 20.
64. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 45/78/10/117/1987. június 16.
65. Carl Zuckmayer.

Noszakai Gábor

SZELLEMI ÉLETRE KELNI...*

Szabó Zoltán a harmincas évek elején barátait, szövetségeseit és patrónusait a szellemi életben keresi. Tájékozódása és kapcsolatkeresése összefügg olvasmányaival, nevelésével, írói céljaival. Az, hogy a Budapesti Kegyesrendi Gimnáziumban a piarista Sík Sándor a tanára és önképzőkori vezetője, jó ajánlólevélnek számít Babits Mihályhoz és Szekfű Gyulához. Sík Sándort, aki a Szekfű által szerkesztett *Magyar Szemlé*ben is szívesen látott szerző, a Baumgarten Alapítvány kuratóriumának tanácsadó testületében is ott találjuk. A Babitscsal kialakuló együttműködésben Szabó Zoltán számára Illyés Gyula barátsága is fontosnak bizonyul, ahogy Illyés révén kerül a *Válasz* és a *Magyar Csillag* alkotóközösségébe, és az ő közvetítésével vállal szerepet a Márciusi Frontban is. Babits, Illyés és Szekfű tudatosítják benne életre szólóan vállalt feladatát: Eötvös József példáját követve egy személyben lenni szépirodalmat és közírást művelő szerzőnek. A választott szellemi ősök és író társak közül e három kapcsolat mozaikdarabjait igyekszem egymáshoz illeszteni az alábbiakban.

* Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található Szabó Zoltán-hagyaték kutatásának engedélyezéséért köszönetet mondok Szabó Zsuzsának. Szabó Zoltán Illyés Gyulához írott levelének megismeréséért Illyés Máriának tartozom köszönettel.

1932-ben öt fiatal *Névtelen Jegyző* címmel folyóiratot alapít, amely öt számot él meg. A szerkesztők: Szabó Zoltán (Anonymus pugnans), Hegedüs Géza bölcsészhallgató (Anonymus contemplator), Bethlen (Boldizsár) Iván orvostanhallgató (Anonymus urbanus), Papp Miklós, a Központi Sajtóvállalat vezető szerkesztője és Rónai Mihály András szegedi joghallgató. A szervezéssel a Genfben vendéglátást tanuló Rózahegyi Györgyöt bízzák meg. Illyés itt publikálja *FIATAL KÖLTŐ* című versét, és egy életre szóló barátságot alapoz meg azzal, hogy közreműködik a tíz évvel fiatalabb Szabó Zoltán első irodalmi vállalkozásában. Szabó Zoltán ebben az időben legszívesebben szonetteket ír, összecsendülő rímekkel, kézíratait névrokona, Szabó Lőrinc javítja. Hegedüs Géza visszaemlékezésében értetlenségét fejezi ki afelett, hogy barátja – akitől 1934-ben Kárpáti Aurél három verset is közölt a *FIATAL KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA*-ban – miért hagyott fel olyan korán a költészettel (*EMLÉKKÉPEK SZABÓ ZOLTÁN RÓL*). A kérdésre a választ Szabó Zoltán maga adta meg. Első költeményeinek megjelenését követően Babits fogadja Attila úti lakásán a hozzá kéttucatnyi verssel igyekvő ifjú szerzőt. A *diákos kísérleteivel* lírikusi ambíciót tápláló fiatalember látogatásáról Szabó Zoltán 1958-ból *VISSZANÉZVE* számol be. Babits tanácsa, miszerint tehetségének kibontakoztatása érdekében a poézis ápolása helyett *próbálkozzék prózáírással* – megtöri lírikuskísérleteit. Huszonkét évesen felhagy a versírással, verseit megtagadja.

Illyéssel kezdettől fogva összetartozást érez – több okból is. A közélet hangzatos közhelekeinél jóval hitelesebbek számára Illyés ismeretei, tapasztalatai és következtetései, akinek fordításai a húszas évek avantgárd, szürrealista lírájából, beszámolóit a Párizsban megismert írók és költők eszméiről ugyancsak nagy hatással vannak rá. Barátságuk kialakulásában egyiküket sem befolyásolja osztályelfogultság. Szabó Zoltánnak Illyés addigi életútja példa: nemcsak Nagyváradról és Budapestről, hanem Felsőrácegrespusztáról is el lehet jutni Párizsba, és mériteni lehet a XX. századi modernitás egyik európai forrásából.

Babits Mihály és Szekfű Gyula túl vannak már az őket megbélyegző botrányokon és politikai meghurcoltatásokon. Kötelességüknek tekintik, hogy a fiatalabb szerzők figyelmét felhívják a tabukra és közösségi hisztériákra, amelyekkel minden szerzőnek, aki társadalmi kérdésekben kíván állást foglalni, számolnia kell. Az átélt traumák hatására Babits a lehető legtávolabb igyekszik tartani magát a politikai állásfoglalásoktól, Szekfű viszont ellenkezőleg, nagy lendülettel bocsátkozik a szaktudományának határait átlépő közéleti cselekvésbe.

A harmincas évek budapesti szellemi életének fontos csomópontja a *Magyar Szemle* szerkesztősége és a Centrál kávéház. A konzervatív *Magyar Szemle*ben a megjelenésnek, illetve a folyóirat rendezvényeire történő befogadásnak nem feltétele az, hogy azonosulni kell a szerkesztőség világvégével. Bethlen István a szerkesztőbizottság elnökeként mindössze annyit vár el szerkesztőjétől, hogy ne közöljön a marxizmus és leninizmus eszméit népszerűsítő szerzőktől. Szabó Zoltán alig több mint húszéves, amikor első írása (*CSERKÉSZET A FIATALSÁGBAN*) a folyóiratban megjelenik, 1933-tól bízzák meg kritikák, ismertetések és tanulmányok írásával. Ugyanitt kap rendszeres megjelenésre lehetőséget 1934-től Ortutay Gyula, 1935-től Kosáry Domokos és Kovács Imre is. Szekfű Gyula, aki a fennálló szociális állapot bírálatával kapcsolatban a fiatalokat óvatosságra inti, nem állít tabukat eléjük, megállapodásuk értelmében bármely tényeken alapuló társada-

lomkép ábrázolható, ha a szerző nem támadja közvetlenül a kormányzó személyét és a kormányzat politikáját, a következtetést pedig az olvasóra bízta.

Attól fogva, hogy látogatni kezdi a *Magyar Szemle* estjeit, Szabó Zoltán ismeretségi köre kibővül. Első alkalommal a Hungária Szálló dísztermében nagybátyja szmokingjában jelenik meg. Itt ismeri meg gróf Bethlen Istvánt, aki ekkor juttatja kifejezésre, hogy egy évtizedes kormányfői ténykedésének talán egyetlen maradandó eredménye a folyóirat megszervezése volt. Jelen volt a német hatóságok kérésére Berlinből hazarendelt követségi titkár, Szegedy-Maszák Aladár is, aki így emlékezik: „*A leglényegesebb új elem a Magyar Szemle-körből Pallavicini [György] kezdeményezésére alakult ki: Kovács Imre, Szabó Zoltán, Gogolak Lajos, Katona Jenő, Ortutay Gyula, Keszthelyi Nándor és Borbély Mihály körülbelül hónapoként egyszer valamelyikünknel találkoztunk [...] A legerősebb, legmeggyőzőbb emberi érdeklődés Szabó Zoltánból áradt. [...] Megnyerően halkán, szerényen beszélt, mindent megfigyelt, mindent észrevett; [...] kivételes tehetsége volt arra, hogy hangulatokat, szituációkat megérezzen és érzékeltessen, embereket a maguk egészében megértsen. [...] senki sem tudná jobban megírni azokat az időket, amikor a bajok, nehézségek és veszélyek ellenére az ember várakozással és kíváncsisággal nézett a jövőbe, egyre kevésbé tudta eldönteni, hogy alapjában véve inkább jót vagy rosszat vár-e.*” (AZ EMBER ÖSSZEL VISSZANÉZ...) Tőle Szabó Zoltán közvetlen és hiteles értesüléseket szerezhetett arról, miféle birodalmi célok és igények fognak hatni Európára a Weimari Köztársaság felett győzedelmeskedő nemzetiszocialista Németországból.

„1934: Egy Németh László nevű fiatal írótnak egy Szekfű Gyula nevű történész mutat be. Nem személyesen, hanem könyvében. A könyv címe: *Három nemzedék és ami utána következik.*” Szekfű történelemszemlélete, politikai és társadalmi kórképe, „*a magyar hanyatlástörténet*” elmélyíti Szabó Zoltán közéleti érdeklődését, viszont a Szekfűre ezekben az években jellemző doktriner liberalizmuskritika és nemzetkarakterológia kevésbé hat rá. A HÁROM NEMZEDÉK... ösztönzi az 1867 utáni korszak – a polgári és a proletárforradalom, a vesztes I. világháború – okainak és következményeinek tanulmányozására, megértésére és önálló értelmezésére. Az 1934 februárjában lezárt bővített kiadás végkövetkeztetése: „*Talán nem illúzió, nem vétkes illúzió ez: hinni a jövőben és az ifjúságban!*” Szekfű 1920 és 1938 között öt kiadást megért munkájának 1934-es változatát olvasva Szabó Zoltán önmagát is a húszévesek reformnemzedékébe sorolja. Az év nyarán Szabó Zoltán Szekfű nagy hatású munkáját mutatja be. Ismertetője címéül a HÁROM NEMZEDÉK zárófejezetének címét, egyben a Sík Sándortól ismert jelmondatot kölcsönzi: „*Magyarabb magyarság felé.*” Ismertetésében azonosul a történész legtöbb állításával, a neobarokk – hiányzó tekintély után sóvárgó – társadalom meghatározásával. Egyetért a Széchenyit idéző Szekfű Gyulával: „*Magát szünet nélkül álmokban hintáztatni szerető Hunniában vagyunk.*”

Szabó Zoltán mindezt nemzedékének legkiválóbb szerzőivel együtt ismeri fel. A közös felismerést tettek követik, amikor Szekfű kiegészített munkájának évében (1934) megalapítják a *Fiatal Magyarság* Szociográfiai Munkaközösségét. Céljuk, hogy tényfeltáró, a falvakban élők állapotát rögzítő és elemző műhelymunkával a magyar társadalom átalakításában tevékenyen részt vevő reformnemzedék tagjaként készítsék el Magyarországi társadalomrajzát.

A Centrál kávéházat Babits a HALÁLFIAT-ban Siena kávéháznak, Szabó Lőrinc a TŰCSÖKZENÉ-ben „*modern akadémiá*”-nak nevezi, ahová „*tudós és író, öt és nyolc között mind odagyűlt*”. Ahol „*a költők törzsasztalánál vers-börze*” működött. Ugyancsak Szabó Lőrinc nevezi a tudós együttlétet „*lexikongyár*”-nak, ahol „*pletyka, pénz s száz teru lengett a szivarfüstben*”.

(Szabó Lőrinc: CENTRÁL.) Az Egyetemi Könyvtár, a bölcsész- és jogi kar, a kiadóhivatalkok közelsége, egyetemi oktatók, szerkesztők és irodalmárok megközelíthetősége nyújtotta azt a többletet, aminek köszönhetően a Centrálban tanárok, szerkesztők és szerzők egyidejűleg voltak jelen. A nézetek bizarr kavalkádját Szeffő Gyula kezdeti legitimista eszméi, Schöpflin Aladár szabadkőműves-kötődése és Pethő Sándor Szent Korona-hívó katolicizmusa gazdagították. Népi írók és hírlapírók szónokolnak, vitatkoznak a márványsztaloknál, vagy éppen szorulnak ki a kényelmes, börgarnitúrárs földszintről a szűkebb és egyszerűbb galériára. Gogolák Lajos e helyszínhez köti Szeffő Gyula politikai és társadalmi nézeteinek módosulását: „*A fordulat [...] akkor támadt itt, mikor a hitlerizmus maglyára küldte a könyvek százezreit; Szeffő Gyula most szakít véglegesen eredendő német műveltségének gyökereivel, most kezd odafordulni a francia katolicizmus felé, és egyre többet beszél földreformról, hogy aztán Bethlen [István] Magyar Szemléjében is mind több helyet adjon oly írásoknak, melyek a földkérdést feszegetik.*” (GOGOLÁK LAJOS SEFFŐ GYULA ÉS GEREVICH TIBOR KÁVÉHAZI ASZTALAI RÓL.) A Centrálban szerdánként Illyéssel és Sárközi Györggyel találkozik Szabó Zoltán. Kettejük ösztönzésére lesz 1935 tavaszától a *Válasz* rendszeresen publikáló szerzője. Az 1936-os könyvnapokon egyszerre jelennek meg Illyés, illetve Szabó Zoltán szociográfiái, a PUSZTÁK NÉPE ÉS A TARDI HELYZET. Egymás munkáját már a megjelenést megelőzően ismerték. Szabó Zoltán a *Válasz* 1934. évi első évfolyamában júliustól folytatásokban olvassa a Babits szerint „*a magyar tengerfenék titkai közé reflektorfényt vető*” szociográfiát. Illyés szerint „*...irodalmi korszakok mindig szabálytalan művekkel jelentkeznek. [...] A tardi helyzet az elsők között volt az a szabálytalan mű – irodalmi műbe burkolt szociográfia, szociográfiai műbe sűrített nemzetgyalázás –, amely az új korszak kánonjának sorát megkezdte*”. (Illyés Gyula: AZ AJTÓNYITÓ.) Illyést a Centrál házi költőjének nevezi Szabó Zoltán. Gyaloglásaik a Centrál és a Duna-korzó kávéházakból Budára vég nélküli beszélgetéseket eredményeznek. Azt, hogy Illyés meghívja és közös kerékpárutat tesz vele Siófokról Orzóra, pályatársa kitüntető bizalmának tekinti. Illyés addig csak Németh Lászlót hívta meg magához. Illyés szerint Szabó Zoltán egyike ama kevés rokonszenves városi fiatalnak, aki egyedülálló módon képes a magyar falu valóságán keresztül bemutatni az egész magyar társadalom válságát.

A népi írók ellen állami represszió indul, ennek egyik legkorábbi példája a Kovács Imrével szemben *izgatás és nemzetgyalázás* vádjával 1937 őszén indított per volt. A NÉMA FORRADALOM szerzője számára a politikai célból konstruált váddal szembeni leghatásosabb védelmet a nyilvánosság biztosította. Ezt ismerte föl Szabó Zoltán, amikor a nem jogerős ítélet után huszonöt nappal(!) Cserépfalvinál kiadja a tárgyalás jegyzőkönyvét, a királyi törvényszék első fokú ítéletét és a perrel összefüggésben kibontakozó törvényhozási vitát: „*A napisajtó részletes tudósításokban számolt be Kovács Imre peréről; a pert a társadalom legkülönbözőbb rétegei kísérték figyelemmel. A tudósítások, bármily részletesek voltak is, nem számolhattak be elég híven, már terjedelmük miatt sem, mindarról, ami a királyi törvényszék tárgyalásán elhangzott. Ugyancsak ez áll a parlamentben elhangzottakra is. Ezért tartjuk kötelességünknek, hogy a tárgyalásról készült eredeti gyorsírói feljegyzéseket és a parlamenti napló idevonatkozó részleteit minden kommentár nélkül nyilvánosságra bocsássuk. Hisszük, hogy helyesen cselekedtünk. A Szolgálat és Írás Munkatársaság nevében: Szabó Zoltán s. k.*” A dokumentumgyűjtemény borítóját illusztráló fényképen jól látható a tárgyalóterem közönségének első sorában ülő Szabó Zoltán és Illyés Gyula. A kezdeményezés sikerét jelzi a mérsékelt – csupán három hónapnyi szabadságvesztést tartalmazó – ítélet, valamint az, hogy a törvényszéki és parlamenti beszámoló még jobban fogyott, mint az eljárást kiváltó és a közéletet fölkavaró NÉMA FORRADALOM.

1938-ban megjelenő második szociográfiája, a CÍFRA NYOMORÚSÁG Szabó Zoltán optikájának kiszélesedését bizonyítja. Könyvében a Cserhát, a Mátra és a Bükk tájegységének falvait, iparvidékét, városait és lakóit jellemzi. Illyés szerint A TARDI HELYZET és a CÍFRA NYOMORÚSÁG előtt is „volt bőven hír a hárommillió magyar koldus némaságra ítélt világából. De az Ajtót, úgy, hogy az egész ország odanézett, az elsők közt Szabó Zoltán nyitotta ki”. (Illyés Gyula: AZ AJTÓNYITÓ – SZABÓ ZOLTÁN 60. SZÜLETÉSNAPIJÁRA.)

A zajos viták mellett a Centrál kávéház csendes kiegyezések színhelyeül is szolgál: Katona Jenőnek itt sikerül megbékítenie Pethő Sándort Szekfű Gyulával, aki korábban támadó cikkeket íratott a *Magyar Nemzet* főszerkesztője ellen. A gesztus eredményeként Szekfű Gyula mellett 1939 áprilisától Szabó Zoltán is a napilap rendszeres szerzője lesz. Pethő Sándor felkérésére június 18-án önálló fórumot teremt JÁMBOR SZÁNDÉK címmel.

A júniusi könyvnapokon MAGYAROK KÖNYVTÁRA címmel öt füzetből álló „*nemesponyva-sorozat*” szerkeszt a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) Könyvkiadónál. Ez első önálló kiadói vállalkozása. KÉT POGÁNY KÖZT című Zrínyi-portréjában történelmi példát ad, egyben eltávolodik Szekfű Gyula európai történelem-szemléletétől és a magyarságot mint alkatközösséget meghatározni szándékozó szemlélettől. Szabó Zoltán kezdeményezésében Illyés Gyula KI A MAGYAR, Féja Géza KURUCOK, Ortutay Gyula RÁKÓCZI KÉT NÉPE, Erdei Ferenc KOSSUTH LAJOS AZT ÜZENTE című munkáikkal vesznek részt.

Rovatának címét Katona Jenő Luzernből küldött SVÁJC SZELLEMI HONVÉDELME AZ IDEGEN PROPAGANDA ELLEN című tudósítása ihleti. (Kiss Károly: A MAGYAR MARADISÁG ELLEN...) Célja, hogy megismertesse a Geistige Landesverteidigung (Szellemi Honvédelem) példáját, amely a svájciak védekezése volt a nagynémet hatalmi törekvésekkel szemben, és hogy tudatosítsa olvasóközösségében az országot fenyegető nemzetiszocialista befolyás erősödését. Az országot fenyegető Harmadik Birodalommal szemben a műveltség hagyományán alapuló összefogás szükségessége mellett érvel. Szent István napján bejelenti, hogy „már kész a haditero”, és azt ígéri, hogy a legközelebbi jövőben előterjeszti a mozgalmat életre hívó társadalmi szervezet formáit. Három nap múlva (augusztus 23-án) létrejön a Molotov–Ribbentrop-paktum Moszkvában, kétséget sem hagyva a Zrínyi-párhuzam időszerűsége felől. Augusztus 27-én a szerkesztőség tagjaival közli, hogy „a közbejött világesemények miatt kissé kitolódott” a mozgalom beindítása. A szeptember 17-i, vasárnapi számban megjelenő állandó rovatának címe SZELLEMI HONVÉDELEM-re változik.

Decemberben Szekfű Gyula művészekkel és tudósokkal közösen a magyar társadalmat keletről és nyugatról egyaránt fenyegető, politikai hatalmi-ideológiai kollektivizmusokkal szemben kísérli meg tervezni és kidolgozni a nemzet immunitását szavatoló magyar kollektivizmus tudományos és esztétikai rendszerét. Szerkesztésében jelenik meg a MI A MAGYAR? című tanulmánykötet. Szabó Zoltán a helyzetértékelést és az azonnali tenni-valókat illetően egyaránt borúlátóbb. Ennek ellenére Szekfű Gyula MESTEREMBEREK, IPARI MUNKÁSOK című munkájával részt vesz Szabó Zoltán soron következő vállalkozásában: 1939 decemberének végén jelenik meg A SZELLEMI HONVÉDELEM NAPTÁRA. A népi kalendárium műfajával rokon illusztrált kiadvány szerkesztőelve megegyezik rovatának princípiumával: az ország orientációját helytelenítő írástudókat felvonultatni. Klasszikusokat idéz, hagyományteremtőket, hagyománykövetőket és nonkonformistákat léptet fel közösen a nagyobb hatás reményében. Babits Mihályt kéri fel a vezércikk szerepét e kalendáriumban helyettesítő *vezérvers* megírására. Rába György szerint Babits a verset

„A Szellemi Honvédelem naptárának adta nemzetföltő aggodalmainak sok politikai éleslátással s az őrszem nem kevesebb visszafogó szorongásaival írt intelmeit:

*Immár a népeket terelik mint nyáját,
emberek futkosnak, mint riadt patkányok,
városok lángolnak telhetetlen tűzben,
nemzetek halálát engedte az Isten.”*

Az 1940-es évet augusztusig ösztöndíjjal Franciaországban tölti. Párizsból menekülve, honfitársai közül az elsők között tapasztalja a német katonai megszállás következményeit. Nem az állam összeomlását gyászolja: azt csodálja, ami az emberekben ép maradt, amit műveltségéből táplálkozó cselekvésük a pusztulás közepette is épen tartott bennük. Nincsenek illúziói azzal kapcsolatban, hogy Európa legerősebb katonai hatalmának Magyarország – állami propagandájával ellentétben – nem szövetségese, hanem védtelen kiszolgáltatottja. A *Magyar Nemzet* utánaküldött példányaiból egyhetes késéssel értesül a hazai eseményekről. Negyedszázaddal később is élesen emlékszik a napilapban olvasott TALÁN A VÍZÖZÖN... című Babits-vers élményére. (Szabó Zoltán: SZÁZÉVES A KIEGYEZÉS.)

1940. december közepén Illyés Gyulával meglátogatják Esztergomban, az Előhegyen a nagybeteg Babits Mihályt. Szabó Zoltán csodálja Illyést, aki a legtalálékonyabb tréfákkal képes megnevetetni a beteget: Babits a látogatásukat követő éjszakán visszanyeri – négy hónapra – beszédképességét. 1941 őszén Sárközi György Erdei Ferencet ajánlja Babitsnak Baumgarten-díjra. Babits kételkedik. Kételyeit beszélgetőfüzetében is rögzíti: „De [Erdei Ferenc] nem jól ír. Jobb, mint Szabó Zoltán? Ennekem Erdei unalmas.” Nyár elején – korábbi látogatásuk váratlan gyógyító hatásának megismétlődésében reménykedve – Illyéssel és Gellért Oszkárral hármasban indulnak Esztergomba. Látogatásuk utolsó tisztelgésre válik.

Babits halálakor több írónemzedék megrendülése fonódik össze a Nyugat jövőjének kilátástalansága és az ország sodródása felett érzett aggodalommal. Vas István: „Összesen se sokan, vagy százötvenen lehettünk a temetésén. [...] Nem voltak ott azok a népiesek, akik egyebek sem voltak, csak népiesek, sem azok az urbánusok, akik egyebek sem voltak, csak urbánusok. Hogy a hivatalos Magyarországnak árnyéka sem volt jelen az akkor legnagyobb magyar költő temetésén, természetesnek találtam. [...] Illyés beszéde felvillanyozott [...] a társaság egy részével – Schöpflinre meg az ifjabb Schöpflinre és feleségére emlékszem, és Halász Gáborra, Sárközire, Szabó Zoltánékra, Ortutayékra, Péter Andrásra, Darnóiékra, Bedő Tamásékra és persze Radnótiékra – beültünk a Centrál kávéházba. Leginkább arról beszélgettünk, mi lesz velünk Babits halála után. Schöpflin a Nyugatot is féltette: azt mondta, a kormány bolond volna, ha nem használná fel az alkalmat a betiltására, vagyis a beszüntetésére.” (Vas István: AZUTÁN.)

A német megszállásról Szabó Zoltán 1944. március 19. délutánján Székely Lászlótól, a *Magyar Nemzet* kiadóhivatali igazgatójától, Pethő Sándor sógorától értesül. A fegyveres ellenállást – franciaországi tapasztalatai és hazai ismeretei alapján – esélytelen önpusztításnak tekinti. Az októberi nyilas hatalomátvételt követően feleségét és ötéves fiát a Gül Baba utcából szüleihez menekíti Diósdra, majd továbbmenekül kelet felé. Parádfürdő környékén, a Mátrában bujdosik. A háborús ostromot Illyés Budapesten, a József-hegyen vészeli át, Szekfű Gyulát és feleségét Kosáry Domokos bújtatja.

1945-től Illyés Gyulát, Szabó Zoltánt és Szekfű Gyulát egyaránt a nagyfokú aktivitás jellemzi. A Nemzeti Parasztpárt vezetőségében Illyéssel együtt jelen van Szabó Zoltán, a közhatalmi tisztségekre szóló kinevezések elől azonban kitér. Szerkesztői feladatokat viszont vállal a *Magyar Közlöny*nél és a MADISZ folyóiratánál, a *Valóságnál*. Ezzel egy időben a Nemzeti Parasztpárt *Képes Világ* címmel hetilapot indít, melynek célja, hogy – Szabó Zoltán szavaival – „*othont adjon a jobbra törekvő magyar irodalomnak, s őrizze a magyar kultúra tüzeit és fényeit*”. A lap színvonalával kapcsolatos elmarasztaló kritikát a szerkesztő éppen íróársától és barátjától kénytelen elviselni. Illyés így ír erről naplójában: (1945. május 5.) „*Haza Pestre Szabó Z[oltán] motor-háromkerekién, az újsághötekek tetején.*” (1945. május 20.) „*A Képes Világ-ról goromba véleményem Szabó Zoltánnak: Braun úr pocsek rajzai, a Délvidék szoborfelirata s az összevissza hányt tördelés miatt. Ha ilyen a lap, nem adom bele a versemet, amely különben szintén sajtóhibával tele jelent meg.*” Illyés kritikáját kénytelen elfogadni.

Szekfű Gyulát 1945 őszén nevezik ki moszkvai követté. Szabó Zoltán szerint „*Szekfű moszkvai kiküldetésének végső oka az volt, hogy az orosz ellenőrző bizottság egy tagja, magánjellegű formában természetesen, három igényt állított föl a moszkvai követ személyéről: Nevezetesen azt, hogy a követ ne legyen 1. kommunista; 2. zsidó; 3. politikus. E negatív igényekhez egy pozitív ötlet is társult részükrol: olyan embert, mint Szekfű Gyula, szívesen látnának! Az ok világos volt: a követ személye arra való, hogy cáfolata legyen olyan elképzeléseknek, hogy a Szovjetunió kapcsolatát Magyarországhoz a Kommunista Párt testesíti meg. [...] Szekfűt [...] abba az országba hívták követnek, ahová barátját és támogatóját, Bethlen Istvánt fogolynak vitték.*” (Sz. Z.: A HISTORIKUS HALÁLHÍRÉRE.)

1946 decemberében lemondadják a parasztpárti Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi minisztert. Nagy Ferenc miniszterelnök visszaemlékezése szerint az utódlást illetően szintén elhangzik szovjet igénybejelentés: „*Szvidorov [tábornok, hadseregparrancsnok, 1945–47 között a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ügyvezető elnökhelyettese] kéretett magához [...] azt kérdezte tőlem: – Mikor akarják betölteni a miniszterelnök úrék a kultuszminiszteri tárcát?*”

[Nagy Ferenc:] – *A Parasztpárt még mindig nem tudott alkalmas jelöltet állítani. Megemlétték Illyés Gyula, Tamási Áron és Szabó Zoltán írók neveit, azonban a Kommunista Párt egyiket sem vállalja ezek közül. Én bármelyiket szívesen látnám a kultusz tárca élén. – Higgye el, hogy a legalkalmasabb jelölt Darvas József – kezdte a régi nótát a közben odaérkező Puskín követ.*” (Nagy Ferenc: KÜZDELEM A VASFÜGGÖNY MÖGÖTT.)

Szabó Zoltán szerint Szekfű Gyula sommásan „*Zápolya-kor*”-nak nevezte Magyarország 1945 utáni helyzetét. Ezt a borúlátó hasonlatot idézi Kovács Imre is, aki úgy nyilatkozik, hogy ő volt az, aki a történést a tisztség elfogadására biztatta – 1947 karácsonyán így beszélgettek:

„Sz. Gy. – *Kérlek, ez egy új török hódoltság...*

K. I. – *Addig is tart?*

Sz. GY. – *Addig tart, ameddig a Szovjetunió tart!*” (Kovács Imre: MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSA.)

1947 végén, Párizsban folytatott tárgyalásait követően Illyés szorgalmazza a külügyi és kulturális kormányzat szorosabb együttműködését; érvelése egyezik Szabó Zoltán véleményével, aki szerint a vesztes világháborút követően a magyar koalíciós kormány számára a legjobb külpolitika a kulturális politika. (Illyés beszámolója in: DOKUMENTUMOK,

1945–1948.) Az 1948-as centenáriumi történéskonferencia alkalmával Szabó Zoltán éjszakába nyúló beszélgetést folytat a Párizsban tartózkodó Kosáry Domokossal. Ismeretségüket a falukutatás és a Szekfű Gyula iránti kölcsönös tiszteletük alapozta meg. Utolsó találkozásuk emlékét a történész idézi fel: „*Szabó Zoltán – kitűnő ember, nagyon kedves barátom volt – egyszer azt mondta nekem: – A demokrácia nagyon szép, csak vigyázni kell, ha kinyitják az ajtót, hogy ki jön be [...] Azt az időszakot, amit fordulat évének szoktak nevezni [...] én inkább úgy nevezném, hogy a búcsúzások éve. Búcsúztak az emberek, akik úgy gondolták, hogy itt nem lehet élni, mert megfulladnak, alkotó tehetségük elhervad, és elmentek. Szabó Zoltán is. Vele utoljára 1948 őszén Párizsban találkoztam [...] A legtehetségesebb emberek egyike volt. Egyike azoknak, akiknek az életműve itthon, más viszonyok között, kiteljesedhetett volna.*” (HOMMAGE À KOSÁRY DOMOKOS.)

1948 novemberében Szabó Zoltán fogadja a Magyarországra látogató Paul Éluard-t, akivel Mezőkövesdre, Egerbe és Tardra látogatnak. „*Ennyire otthonosan eddig csak bányászok között éreztem magam. [...] Ennél nagyobb bókot a tardiak aligha kaphattak volna. Tőle. Neki a világ egész szegénysége bányászokban öltött testet.*” (Sz. Z.: IDEGENVEZETÉS.) Szabó Zoltán ekkor járt utoljára Magyarországon.

A Párizsból 1949-ben Angliába távozó Szabó Zoltán a magyar író feladataként külföldön az értékörzést, a kultúra folyamatosságának megőrzését és az otthon maradtok szellemi látóhatárának gyarapítását jelölte meg. Távozását követően kapcsolattartása az otthon maradt családtagjaival megnehezül, barátaival is csak egy-egy rövid üzenetváltásra szorítkozik. Illyés is jobbára csak a Szabad Európa Rádió londoni levelezőjének tudósításaiból szerez tudomást barátja működéséről, akit itthon a Magyar Népköztársaság ellenségnek minősített és feledésre ítélt. Szekfű Gyula halálának híre 1955 nyarán többnapos késéssel jut el Londonba. A HISTORIKUS HALÁLHÍRÉRE című búcsújában évtizedekkel korábbi emlékei elevenednek meg. Egykori mentorának távozása hosszabb idő óta tartó, alkotóerejét bénító depressziós folyamatot mélyít el benne. Ebből az állapotból a forradalom Európa túlsó feléből is mélyen átélte élménye zökkenti ki. 1956-ot Szabó Zoltán magától értetődően nevezi 1848 dicsőséges napjaival egyenrangú, történelmi korszakhatárt jelentő eseménynek. Illyés forradalom előtt alkotott versét a politikai költészet egyedülálló klasszikusának tekinti: „*AZ EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL a totalitárius helyzetnek a világirodalomban nemcsak páratlan, hanem egyetlen verses ábrázolása. Utolsó sora, a »magad is zsarnokság vagy« befejezi-e vagy elfulladva abbahagyja-e a totális kontrolláltság elemeinek sorakoztatását?*” (Sz. Z.: KÖNYVRŐL KÖNYVRE.)

A müncheni *Új Látóhatár* Illyés Gyula 60. születésnapját köszöntő 1962-es ünnepi számát Szabó Zoltán szerkeszti. A pályatársak külfondból érkező köszöntője személyesebb és hitelesebb is a hazai irodalompolitika ünneplésénél. A felkértek közül Kovács Imre elzárkózik az Illyés-köszöntő megírásától, válaszlevelében azonban nem mulasztja el, hogy a rá jellemző szenvedéllyel magát a szerkesztőt köszöntse: „*Tudom, hogy ötvenéves vagy, Zoltán; Isten éltesen, és Isten áldjon meg! [...] nekem [...] megmaradtál annak a fiatal embernek, aki oly lelkesen és még annál is komolyabban állt a nép ügye mellé, s aki jobban érezte és értette a parasztság sorsát, jobban tudta, hogy mit kell csinálni az országgal, hogy a nép hazája legyen, mint a legtöbb azok, akik büszkén, rátartisággal vagy pökhendien emlegették, hogy a népből valók, a parasztságból jöttek. Zoltán, Te a legszebb urbánus hagyományokkal lettél népi, s talán azért érezted és értetted meg oly tökéletesen, hogy a parasztság urbánus akar lenni. Nem proletár, nem polgár, nem kolhoznyik: urbánus!*”

Illyés naplóiban a barátja legtöbbször egyszerűen Sz. Zoltánként bukkan fel, később éveikig nem is említi. Barátságuk mélységét kevéssé fejezik ki a napló óvatos és feszes megfogalmazásai, önkorlátozó hivatkozásai. 1963-ban több mint tíz év után találkoznak ismét Londonban. 1963–74 közötti levelezésükből kitűnik, hogy ’56 után belátták, életük végéig fennmarad Európa megosztottsága. Illyés számára ugyancsak nem kétséges, hogy közéleti szereplésén túl legszemélyesebb magánjellegű megnyilvánulásait, így levelezését is figyelik (ezt Szőnyi Tamás legutóbbi levéltári kutatásai messzemenően megerősítik). Leveleiket rendszerint nem közvetlenül egymásnak címezik, hanem közös barátok közvetítésével küldik (Charaire Veronika, Gara László, Sárközi Márta), vagy hírívők útján érintkeznek (Boldizsár Iván, Csoóri Sándor, Czigány Lóránt).

1964-ben francia és svéd kezdeményezésre Illyés neve felmerül a Nobel-díjra jelölendő írók között. A jelölés alapvető feltételeként előírt idegen nyelvű fordítások ekkor már évtizedek óta hozzáférhetőek (a PUSZTÁK NÉPE több mint hét kiadásban jelent meg Gide kiadójánál, a Gallimard-nál). Ez indokolja júniusi gyors levélváltásukat. Szabó Zoltán levelét Angliából Gara László kézbesíti Illyésnek. A jelölés lehetősége Szabó Zoltánt jobban lelkesíti, mint magát a jelöltet. Barátját svédországi utazásra biztatja: „Ezek nagyon szeretnék előmozdítani, hogy Nobel-díjra szóba kerülj. Hogy ebben mi a realitás, nehéz megítélni. Az azonban bizonyos, hogy ma több, magyar író számára, mint 10 évvel ezelőtt. S az is, hogy bármi legyen a Te másokat előbbre toló véleményed – minden barátunk közül a Te ügyed potenciálisan a legesélyesebb. Megkérlek, ne bosszankodj ezen, Gyula, tudom, hogy Te »magamért semmit, barátomért mindent« ember vagy. De hát ez barátainak szívügye, Gara Lacinak [...] megdicsőülés volna. S közügy. Ha csak annyi történik, hogy szóba kerülsz, ezzel a magyar irodalom emelkedik (otthon is), szavad súlya is például az erdélyiek ügyében, ha szóemelésre jó pillanat adódik. [...] Ennek a plánumnak a jegyében az Intézet [a Stockholmi Egyetem Magyar Intézete] téged kizárólag svéd írókkal, akadémikusokkal kívánna összehozni. S el kéne intézteni valamelyik munkád svéd kiadását. Ennek jelenlét használ. Azt, hogy mi helyesebb, ha veled egy időben ott vagyunk mi is, vagy az ellenkezője – rád akartam hagyni, ezt Te tudod. [...] ha skandináv tanulmányút még mindig érdekel, a meghívásokat (és alapjukat) biztosítani tudom. [...] A kérdés, erre szeretném, ha választ adnál, hogy az utat mikorra kívánod? Arra, hogy Stockholmban megfordulj, föltétlenül szükség volna, ez az én egyetlen nyomós kérésem. S ez annál eredményesebb lehet, minél több svéd intellectuel van ott. [...] a kora őszt (szeptember közepét) vagy a jövő év tavaszát ajánlom (májust). Idén persze jobb volna, mint jövőre. Fontos volna, hogy ebben a kérdésben megvilágosíts [...]

A másik, hogy mennyi időt szánsz erre? Stockholmra két hét kívánatos, Svédországban, Dániában körülnézésre együtt legalább további három. Meghívónak szóba jöhetnek helyi Pen Klubok, Akadémia, egyetemi irodalmi intézetek, népfőiskolák, szövetkezetek központjai (ezek főként Dániában). [...] Forrásuk: az oslói Pen kongresszus. Ha jelzed, hogy melyik ország s abban mi érdekel, megpróbálok arra terelni a súlypontot. [...] Hogy én vagy mi (ha [Károlyi] Judit [Szabó Zoltán második felesége] állásából el tud szabadulni) mikor s hol és ott meddig és mire csatlakozunk, abban elég majd akkor döntened, a pillanatnyi helyzet szerint, amit Te ismersz. Legokosabb azonban, ha erről a részről senki se tud, s véletlenül adódik majd. Úgyhogy én a meghívóknak se fogom hangsúlyozni. [...] Ha néhány svéd vagy dán magánszemély is hívna – föltéve, ha mindezt jóváhagyod –, azon ne lepődj meg. Mindebből azzal élsz, amit jónak látsz. Különbösen elég jól mulatnánk ezeken a félszeg és egyben-másban vad népeken azokban a civilizált országokban. [...] Nagy örömet szerzett a karácsonyi elmés gall diótörő. Reménykedem abban, hogy nem fárasztott túlságosan az oslói gyülekezet. Flórit [Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra], Ikát [Illyés Mária] tiszteltetve, ölel Zoltán”

Illyés Oslóból válaszol:

„Kedves Zoltán, [...] A Nobel-díjról már Pesten hallottam, gondolhatod, hova tettem, a kép-
telenségek milyen fokára. Itt épp a nyáréji éjszaka napján ért megint – nem tett túl boldoggá.
A badar álomra már otthra az az álom támadt a fejem egy csücskében, hogy ha valaha mégis el-
következne, erre – válasz csak az lehetne – elcsitítandó a lelkifurdalást, hogy milyen élő s holt ér-
demesebbek szorulnak hátra miatta, hogy abból – a pénzből – valamiféle alapot kellene csinálni a
magyar ügy vagy helyzet támogatására; alapítványt vagy segély-szervezet, de szellemit is; fölhasz-
nálni az alkalmat, hogy a figyelem a magyarságra s ne egy személyre terelődjék. Egyszóval a
filmgépek lencsáját az örök bajainkra fordítani, ha gyógyítást nem is, de némi zibbadást remélve.
[...] Erről persze ne beszélj álmodban sem mással, igazán olyan volna, mintha valaki a medve
bőrére azon nyomban részegre inná magát: részeg képzelődésre, reggeli világosságra. A realitás
az egészből, hogy ez az egyetlen, ami feszélyezné már gondolatban is a skandináv csavargást. Öreg,
akadémia-szomjas franciák közé sorolna, azok szoktak ilyenkor magukat riszálva kilincselgetni.
Ennek csak a rémálma is inkább a Fokföld felé irányítana. Az egész útnak a komolyabb öröme az
lenne, ha ti is odajönnétek, pláne [Gara] Lacival! A marlowe-i kirándulást tágíthatnánk egy-két
hétre! [Károlyi] Judit is jól érezhetné magát, úgy érteve, mind az öten beszélünk egy nyelvet. [Utalás
arra, hogy Károlyi Judit magyarul kevésbé, ellenben a baráti társaság minden tagja jól
beszél franciául.] Köszönöm leveledet, a fáradozást az út miatt, barátságunk jelét, hogy egyvég-
tében ily hosszán kezdedben tartottad a tollat. Szabó Ödönnek [a Stockholmi Egyetem Magyar
Intézetének könyvtárosa] – ha úrsz neki – arra kér, a vízumszerző meghívást svéd vagy finn
íróktól – vagy szervezettől küldene. Ne magyartól tehát. [Add át] kézsókomat Juditnak; a régi
barátsággal ölellek, Gyula”

1967-ben Illyés a londoni Szepsi Csombor Márton Körben tartott előadását követően
Franciaországba utazik. A levélből kitűnik, hogy találkozásai alkalmával – a közös ki-
rándulások és hosszú beszélgetések mellett – Szabó Zoltán kötetnyi terjedelmű kézira-
tát is elolvastatta látogatójával. Hazautazása előtt Illyés Párizsból tekint vissza az Angliában
együtt töltött időre:

„Kedves Zoltán,

Holnap indulok haza. A két hónap élményei közt a legszebbek egyike, hogy ismét együtt lehet-
tünk. Flórával újra és újra felidéztek a veled töltött órákat. Nagy szeretettel emlegettünk, dicsér-
tünk. S tanakodtunk, hogyan is tudnánk viszonzni kedvességedet és bizalmadat. Megint csak
arra térek vissza, amit Chelsea-ben mondtam. Többet kellene törődnöd azzal a feladattal, amit
az irodalom kezdettől fogva rád rótt, s amiről otthon olyan kitűnő termést hagyál. Ez ma is benne
van – nem csak az irodalomtörténetben – a köztudatban is. Szinte az otthon hagyott mű kívánja,
hogy a folytatástól még erősebb alapot, még több megvilágítást kapjon. S miért ne csinálnád meg,
amikor csak összerendezned kell ezt a folytatást? Amit én ebből ismerek, az mind kitűnő, s már
maga az megtölt egy jó kötetet. Az csak a te kibúvód, hogy nincs rá pénz. Ha most üzletnek nem
válna is be rögtön, még befektetésnek, hogy ne mondjam, tezaurálásnak is kitűnő, mert hogy az
a könyv – a további társaival – végül elfogy, sőt keresett áru lesz – arra enged meg, hogy az én
érték=érzékem [sic] legyen akár a tőzsdei bizonyíték! Nem tudom elsorolni, miért tartom hasz-
nosnak, hogy rögtön belekezdj ebbe, de úgy, hogy minél előbb meglegyen a nyomdakész példány.
Az irodalomban – a kintiben is – most közeledik megint egy váltás kora. Nem állhatsz ki azok
közül, akik az értékeket, a tapasztalatokat átadják. De neked magadnak is az lesz a legjobb a
további munkára. Életre! Bocsásd meg ezt a prédikálást. Ebbe tudtam még a legjobban belebur-
kolnom szeretetemet, nagyrabecsülésemet. Még egyszer köszönet a tartalmas órákért. Melegen
ölelünk mind a ketten: Gyula”

Az *Új Látóhatárban* Szabó Zoltán francia szerzők Illyés-méltatásait és tihanyi látogatásait idézve köszönti nyolcvanéves barátját. Csalódottan szemléli, hogy az Illyést övező és a legérdemesebbeknek kijáró állami elismerések özönében megnyilvánuló megbecsülés, a kiváltsággént mind sűrűbben gyakorolható külföldi utazások mellett barátját úgy leckéztetik, mint egy kezdőt, és az ismétlődő ígéretek ellenére folyóiratot nem szerkeszthet. Egyes írásainak közléséről (KÖZÜGY) aktuálpolitikai indoklással az MSZMP Politikai Bizottsága dönt. Esszéit, cikkeit (SZELLEM ÉS ERŐSZAK, FEGYELMEZETTEN) évtizednyi időre késleltetik. A szlovákiai és erdélyi magyarság ügyében készített állásfoglalásainak hazai közlését akadályozzák vagy agyonhallgatják (BEVEZETŐ, NEM IS EGY KÖNYVHÖZ).

1983 tavaszán Illyés halálával – Bibó négy évvel korábbi halálát követően – utolsó hazai szellemi szövetségesét veszíti el. A halálhír (április 15.) Olaszországban éri: „*Hatása? Egy taglócsapásé. Hiábavaló hitetlenkedés a hír igazában. Éles fájdalom, kietlen szomorúság. Jövőtlenebbé változó múlt? Űressé, üresebbé vált Magyarország? Nélküle Magyarország nem olyan magyar ország, mint vele volt.*”

Szabó Zoltán mindvégig következetes maradt abban, hogy a barátaiért kiállt. Nem tett engedményt azok népes táborának sem, akik akár otthon, akár az emigrációban Illyést a halála után is támadták. Illyésnek a politikusokkal fenntartott kapcsolatáról mint a tabuktól korlátozott közéletben szerepet vállaló író számára elkerülhetetlen kényszerről vélekedik. Korántsem ennyire megérett viszont azokkal a magyar irodalmárokkal szemben, akik a hetvenes években Angliából és más nyugati országokból hazalátogatnak, az anyanyelvi konferenciákon vagy a Magyarok Világszövetsége állami rendezvényein szerepelnek, és vezető hazai politikusokkal találkoznak.

A hetvenes éveinek elején járó Szabó Zoltán számára a *haza* fogalma a *tájak* és a hozzá közel álló *emberek* szoros összetartozását jelentette, legközelebbi barátainak, Bibónak és Illyésnek a hiánya a másodlagosnak tartott fizikai holléthez képest a szellemi hontalanság erősödő, elkedvetlenítő élményével párosult. Az Illyés halálát követő évben barátja életművéből KÖNYVRŐL KÖNYVRE címmel idézetgyűjteményt szerkeszt a Párizsban megjelenő *Magyar Füzetekbe*.

Az Illyés által több mint másfél évtizede sürgetett antológiájában irodalmi és történelmi sorozatba rendezi azoknak a magyar szerzőknek a portréit, akik meghatározták vonzalmait és állásfoglalásait. Szabó Zoltán nem bánja, hogy Bibó István és Szekfű Gyula életműve vitatkozik egymással: a történész alakját ifjúkori emlékekből idézi fel. A népet a nemzetbe emelni akaró Illyés Gyulát testvéri közelségben ábrázolja a Sió töltésén. Több mint negyvenévi szünet után, 1984-ben megjelenésre váró új kötetének (ŐSÖK ÉS TÁRSÁK) hasáblevonatait javítja Josselinben. Itt keresi fel Amerikából érkező barátja, Sándor András, akitől így búcsúzik: Tudod, Andris, az a baj, hogy nem tudom, hogyan kell megöregedni.

Irodalom

- Babits Mihály: ILLYÉS GYULA VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN (1932–1936). In: Babits Mihály: TANULMÁNYOK, ESSZÉK. Vál., szövegmond. és jegyz. Jankovics József. Kortárs Könyvkiadó, 2005. 370–376.
- Babits Mihály: A MAGYAR JELLEMRŐL. In: MIA MAGYAR? Szerk. Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság, 1939. 37–86.
- Babits Mihály: EZERKILENC SZÁZNEGYVEN – A SZELLEMI HONVÉDELEM NAPTÁRA, 1940. [1939.] 33.
- Babits Mihály BESZÉLGETŐ-FÜZETEI, 1940–1941. Szépirodalmi, II. köt., 275., 391.
- GOGOLÁK LAJOS, SEKFŰ GYULA ÉS GEREVICH TIBOR KÁVÉHAZI ASZTALAIRÓL. S. a. r. Bardoly István és Markója Csilla. *Enigma*, 2009/59. sz. 150–159.
- Hegedüs Géza: EMLÉKKEPEK SZABÓ ZOLTÁNRRÓL. *Tiszatáj*, 1995. március. 64–78.
- HOMMAGE À KOSÁRY DOMOKOS. Szerk. Ferch Magda–Ormos Mária. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2009.
- Illyés Gyula beszámolója a Vallás- és Közoktatásügyi miniszternek párizsi, svájci kiküldetésének eredményeiről (Genf, 1947. XII. 1.) Tisztázat, UMKL XIX-I-1-e-1947-181416. In: DOKUMENTUMOK MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI KULTURÁLIS KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉBŐL (1945–1948). Összeáll. és bev. Gönyei Antal. Források a magyar népi demokrácia történetéhez, VIII. köt. Új Magyar Központi Levéltár, 1988. 13/C 79–81.
- Illyés Gyula: AZ AJTÓNYITÓ. *Új Látóhatár*, München, 1974/5. sz. (október).
- Illyés Gyula: FEGYELMEZETTEN [1978]. *Magyar Nemzet*, 1988. augusztus 6.
- Illyés Gyula: SZELLEM ÉS ERŐSZAK [1978]. Magvető, 1988.
- Illyés Gyula: BEVEZETŐ, NEM IS EGY KÖNYVHÖZ. In: Janics Kálmán: A HONTALANSÁG ÉVEI – A SZLOVÁKIAI MAGYAR KISEBBSÉG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN, 1945–1948. EPMSZ, Bern, 1979. 5–20.
- Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK (1929–1978). Szépirodalmi, 1986–1992.
- Kiss Károly: A MAGYAR MARADISÁG ELLEN, NEMCSAK SZELLEMI ESZKÖZKEL. In: MAGYAR NEMZET 50 ÉV – JUBILEUMI ÉVKÖNYV, 1938–1988. Pallas, 1989. 87–92.
- Kovács Imre: MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSA. Vörösváry Publishing C° Ltd., Toronto, 1979. 346–347.
- Nagy Ferenc: KÜZDELEM A VASFÜGGÖNY MÖGÖTT. 2. köt. Extra Hungariam – Európa, 1990. 48–49.
- Rába György: BABITS MIHÁLY. Gondolat, 1983.
- Szabó Lőrinc: CENTRÁL. In: Sz. L.: TÜCSÖKZENE [1947]. <http://mek.nif.hu/01000/01068.htm>.
- Szabó Zoltán: CSERKÉSZET A FIATALSÁGBAN. *Magyar Szemle*, 1933. 4. 350–358.
- Szabó Zoltán: MAGYARABB MAGYARSÁG FELÉ. *Élet*, 24. sz. 1934. június 17. 416–419.
- Szabó Zoltán: A MAGYAR IFJÚSÁG MOZGALMAI I–II. *Válasz*, 1935. március: 196–207., április: 279–285.
- Szabó Zoltán: A SZELLEMI HONVÉDELEM. *Magyar Nemzet*, 1937. szeptember 17. 212. sz. 7.
- Szabó Zoltán: ELŐSZÓ. In: A NÉMA FORRADALOM A BÍRÓSÁG ÉS A PARLAMENT ELŐTT. Kovács Imre igaztási és nemzetgyalázási pere. Szolgálat és Írás Munkatársaság Kiadása. Főbizományos: Cserépfalvi Imre. Kiadásért felel: Zeke Zoltán. Pápai Ernő Műintézete, é. n. [1937.]
- Szabó Zoltán: KÉT POGÁNY KÖZT. Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) könyvkiadó, é. n. [1939.] 5–48.
- Szabó Zoltán: AZ ISMERETLEN MAGYAR. In: VASÚTI VALLOMÁS. [A „Magyarok Könyvtáráról.”] *Magyar Nemzet*, 1939. június 11. 7–8.
- Szabó Zoltán: LEGYEN VÉGE MÁR, LEGYEN BÉKE MÁR. *Magyar Nemzet*, 1939. július 9. 154. sz. 9.
- A SZELLEMI HONVÉDELEM NAPTÁRA, 1940. Szerk. és kiad. Szabó Zoltán. Globus Nyomdai Műintézet, 1939. 3–140.
- Szabó Zoltán: SZELLEMI HONVÉDELEM. *Magyar Szemle*, 1940. március, (151.) sz. 191–197.
- Szabó Zoltán: ILLYÉS GYULA-EST A ZENEAKADÉMIÁN. *Magyar Nemzet*, 1941. március 14.
- Szabó Zoltán: LETZTER BESUCH. *Pester Lloyd*, 1941. augusztus 10.
- Szabó Zoltán: A KÖLTŐ ÉS AZ ORSZÁG. In: BABITS EMLÉKKÖNYV. Nyugat Kiadó, 1941. Szerk. Illyés Gyula. 110–117.
- PARASZTOK. ÍGY LÁTTÁK: ÍRÓK, KÖLTŐK, MŰVÉSZEK. Szabó Zoltán gyűjteménye a magyar irodalom terméséből. Cserépfalvi, 1942. 5–240.

- Szabó Zoltán: A KÉPES VILÁG. *Képes Világ*, 1945. május 19. 3.
- Szabó Zoltán: A HISTORIKUS HALÁLHÍRÉRE [1955]. In: Sz. Z.: ŐSÖK ÉS TÁRSÁK. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984. 125–135.
- Szabó Zoltán: VISSZANÉZVE. *Irodalmi Újság*, Párizs, 1958. január 15.
- Szabó Zoltán: IDEGENVEZETÉS. *Új Látóhatár*, München, 1961. In: Sz. Z.: NYUGATI VÁRTÁN. II. köt. 314.
- BESZÉLGETÉS SZABÓ ZOLTÁNNAL. *Mit cselekedjünk*. Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, Dymchurch, Anglia, 1962; *Útitárs*, Oslo–Bécs, 1963.
- Szabó Zoltán: SZÁZÉVES A KIEGYEZÉS. *Irodalmi Újság*, Párizs, 1967. március 15.
- Szabó Zoltán: RÉVAI ANDRÁS. In: R. A.: A TÚLSÓ PARTRÓL. Szabó Zoltán bevezető tanulmányával. Vál., szerk., a fordításokat átnézte és az életrajzot írta Czizgány Lóránt. Szepsi Csombor Kör, London, 1975. 7–54.
- Szabó Zoltán: A SIÓ TÖLTÉSÉN. *Új Látóhatár*, München, 1962. In: Illyés Gyula ÚJ LÁTÓHATÁRA – ÖTÁGÚ SÍP. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest–München, 1990. 25–48.
- Szabó Zoltán: FRANCIAVÁLTOZATOK ILLYÉS GYULÁRÓL. *Új Látóhatár*, München, 1982. In: Sz. Z.: NYUGATI VÁRTÁN. II. köt. 420–422.
- Szabó Zoltán: KÖNYVRŐL KÖNYVRE. *Magyar Füzetek*, Párizs, 1984. 31–88. In: Sz. Z.: NYUGATI VÁRTÁN. I. köt. 308–343.
- Szállási Árpád: SZABÓ ZOLTÁN-DOKUMENTUMOK. *Új Forrás*, 2002/9.
- Szegedy-Maszák Aladár: AZ EMBER ÖSSZEL VISSZANÉZ. *Európa*, 1996. 101–103.
- Szegedy-Maszák Mihály: ILLYÉS ÉS A FRANCIA IRODALOM. In: AZ ÚJRAOLVASÁS KÉNYSZERE. *Kalligram*, Pozsony, 2011. 410–433.
- Szekfű Gyula: HÁROM NEMZEDÉK ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK. 3. kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [1934.]
- Szekfű Gyula: MESTEREMBEREK, IPARI MUNKÁSOK. A SZELLEMI HONVÉDELEM NAPTÁRA 1940 [1939]. 94–96.
- Szekfű Gyula: ÚR ÉS JOBBÁGY A TIZENHETEDIK SZÁZADBAN. In: PARASZTOK. Cserépfalvi, 1942. 97–99. Első közlés: Hóman Bálint–Sz. Gy.: MAGYAR TÖRTÉNET. III. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. 500–538.
- Szönyi Tamás: TITKOS ÍRÁS. ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLAT ÉS IRODALMI ÉLET, 1956–1990. I–II. köt. Noran Könyvesház, 2012.
- Vas István: AZUTÁN. I. Holnap Kiadó, 2003. 183–184.

Levelezés

- Kovács Imre levele New Yorkból Szabó Zoltánnak Londonba 1962. május 25-én (International Center for Social Research Inc. fejléces levélpapír – gépirat – OSZK Szabó Zoltán-levelezés 379. fond 422. őrzési egység).
- Szabó Zoltán levele Londonból Illyés Gyulának Oslóba 1964. június 6-án (Illyés Mária tulajdonában).
- Illyés Gyula autográf levele Oslóból Szabó Zoltánnak Londonba 1964. június 28-án (OSZK, Szabó Zoltán-levelezés 379. fond, 393. őrzési egység, 361–362. sz. levél).
- Illyés Gyula autográf levele Párizsból Szabó Zoltánnak Londonba 1967. november 28-án (OSZK – Szabó Zoltán levelezése 379. fond, 393. őrzési egység, 356–357. sz. levél).